

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IX Yazı

1920-ci illərin ortalarından etibarən solidarizmə əsaslı şəkildə müraciət edən M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında milli həmrəylik təlimi önəmli yer tutur. Məsələn, o, 1926-cı ildə İstanbulda verdiyi iki konfransda inqilabi sosializmle mütləqçi liberalizmin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə etməyə çalışmışdır. Onun həmin məruzələrinin ("İxtilafçı sosializmin iflası" və "Demokrasinin gələcəyi") əsasında inqilabi sosializmin nədən iflasa uğraması, eyni zamanda liberalizmdən çox demokratiyanın (milli demokratiyanın) vacibliyi və burada da milli həmrəylik təliminin əhəmiyyətini izah etmək dayanmışdır. "İxtilafçı sosializmin iflası" məruzəsində "Dünya cənnəti məfkurəsi"yə aydınlıq gətirməyə çalışan Rəsulzadə bu məsələyə öz əsərlərində müəyyən yer vermiş Russo, Kant, Hegel, Kont, Spenser, Marksın və başqa mütəfəkkirlərin düşüncələrinə yer vermişdir.

Rəsulzadəyə görə xüsusilə də, Kant, Hegel, Kont, Spenser bəşəriyyətin yaxın gələcəkdə sosial bərabərlik içində xoşbəxt yaşayacağı mülahizəsinə daha nikbin yanaşmışlar. O, yazırdı: "Başqa əsaslar və ifadələrə olsa da, Kont dəxi bəşəriyyətin istiqbalını eyni qətiyyət və nikbinliklə təbşir eləmişdir. Müsbət fəlsəfənin müəssisi "bəşəriyyətin mümtaz qıamı təbiətə ən ziyadə uyan ictimai intizam dövrünün hüsuluna yanaşmaq üzrə bulunuyor" deyər müntəzirləri təsəlli etməkdədir. Bunun üçün filosof hər şeydən əvvəl, fikir və mühakimələrin fünuni-müsbətə əsası üzərinə tövhidini tələb ediyor; fikir və mühakimələrdəki anarşiyyə bərtərəf etməyə lüzum görüyordu. Konta görə bəşəriyyət Russo, Kant və Hegeldə olduğu kimi hüququn mütəkamül şəkillərini tətbiq etməklə deyil, elm və fənnin sözgötürməz həqiqətlərinə tabe olmaqla nicat bulacaqdır".

Marksın Engelsin kommunizm idealını təhlil edən Rəsulzadəyə görə onların birgə yazdıqları "Kommunist manifesti"ndə məzlumların zalımları devirməsi ilə dünyanın bir gün cənnətə çevriləcəyi ideyası ən qüvvətli, məntiqli səviyyədə ifadə olunmuşdur.3 Ancaq marksizm görə proletariatin kapitalizm üzərində qələbəsinə sonradan yalnız ailə, milliyət, din, sinfi məsələlər deyil, eyni zamanda vətən, dövlət və mülkyyət anlayışları da aradan qalxacaqdır. Şübhəsiz, bu cür yanaşma Russonun, Hegelin baxışlarının tam tərsi idi. Marksizmin bu cür tutumuna qarşı Russonun ("İctimai müqavilə"), Hegelin ("Dövlətin təntənəsi") ideyalarını Almaniya da ən yaxşı davam etdirən isə Ferdinand Lassal olmuşdur. O, ya-

zırdı: "Almaniya sosial-demokrat fırqəsində əskidən bəri "lassalyanizm" namilə məruf bir cərəyan vardır; bu cərəyan marksizmlə daimi bir təsadüm halında idi. Marksın yuxarıda gördüyümüz vəchlə dövlət həqqindəki nəzəri mənfəi idi. Halbuki Ferdinand Lassal bu xüsusda tamamilə Hegelə sadıq idi. Müsbət bir görüşü vardı. Dövləti inkar deyil, qəbul ediyordu. Lassala görə dövlət bir sinfin digər sinflər üzərindəki təğəllüb və hakimiyyətdən ibarət deyil, cəmiyyətin idarəsinə yarar, sinflər fəvqündə bir makinadır. O, liberalizmin dövləti iqtisadi münasibətə müdaxilədən mən edən nəzəriyyəsinə cərh ediyor, böylə bir müdaxilə demokratik dövlətin vəzifəsindən olduğunu id-

sərvətə mal olan rus təcürbəsi dəxi isbat ediyor ki, yer üzündə hər növ milli və tarixi əlaqə və rabitələrdən ari cahan cənnəti təsis etmək fikri xam bir xəyaldır. **Bu xam xəyal üçün cahən tarixinin müsbət bir həqiqət olaraq meydana gətirdiyi milli demokrasiyə fəda etmək olmaz. Sosializmin təsisi ilə zərurət dünyasına intəha verilərək hər növ qeyddən azadə bir hürriyyət**

dərəcədə yaxınlaşmışdır. Bizcə, "Demokrasinin gələcəyi" məqaləsində o, bir tərəfdən müsavətçiliği, digər tərəfdən isə solidarizmi (həmrəylik fəlsəfəsini) izah etməyə çalışmışdır. Hər halda 1910-cu illərdə müsavətçilik ideyasını müdafiə etməsi və həmin müsavətçilikdə da milli-dini ideyalarla sosial-demokratizmin uzlaşdırılması məsələsi, ancaq onun uzaqgörənliyi

ta hürriyyət prinsipi ilk dəfə olaraq bu gün hamımızın alışqın olduğu kimi, hürrendiş zəvət tərəfindən deyil, ingilis kəlisələrindən müstəqil məzhəblər tərəfindən irəliyə sürülmüşdür. Müsavat fikri də ilk zühurunda bu gün bizim anladığımız mənada zühur etməmişdir. Müsavat fikrini ilk dəfə olaraq hökuməti-mütəqə tərəfdarları irəli çəkmişlərdir. Kralın hakimiyyətini təmin və

Bu məqalə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşkanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 140 illik yubileyinə ithaf olunur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan cümhuriyyəti

dia ediyordu. Lassala görə əsaslı qanunlar cəmiyyət içindəki ictimai sinflərin bilfeil haiz olduqları qüvvət və iqtidarın həqiqi təvazininə təsbüt edən vəsiqələrdir".

Lassalın dövlətin missiyası ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələri qəbul edən Rəsulzadənin də fikrincə, dövlətin əsas vəzifəsi bir tərəfdən insanların azadlıqlarını təmin etmək, digər tərəfdən isə fərdlərin birləşdirilməsi, onların müsbət xassələrinin aşkar edilməsidir. Ən əsası da odur ki, dövlətləri yıxmaq deyil, onları təkamül əsasında inkişaf etdirmək və sosial ədalətli cəmiyyətlər təşkil etməkdir. Rəsulzadə hesab edirdi ki, marksizmin irəli sürdüyü sosial inqilabın (marksist inqilabçılar) baş verməsi gününü gözləmək, bunun üçün də fəhlələrin qulaq-başını doldurmaq əvəzinə, ən yaxşısı dövlətin sosial islahatlar həyata keçirməsinə (Russoya, Hegelə əsaslanan Lassalyanizm- təkamülçülər) təkan vermək idi.5Beləliklə, alman sosialistlərin (Lassal, Bernşteyn, Bebel və b.) zamanla sinfi həmrəyliklə yanaşı milli həmrəylikdən bəhs etmələri marksizm üçün ciddi zərbə olmuşdur. Xüsusilə də, Lassaldan sonra Bernşteyn, Bebel və Libknextin alman vətənpərvərliyindən, milli hisslərdən bəhs etmələri sosial-patriotizmi və milli həmrəylik təlimini ortaya qoymağa başlamışdır. Rəsulzadə hesab edirdi ki, onlar Marksın hər növ xüsusiyyətləri məhv edən internasionalizminə müqabil reformizm və sosial-patriotizmdə insanın öz vətəninin istiqalını müdafiə etmək lüzumundan bəhs edirdilər. O, yazırdı: "Vətən nədir? Üzərində yaşadığımız torpaq mı? Bu, yalnız yaşadığımız torpaq deyil, Bebelin üsullə işarət etdiyi kimi bu, ana-babalarımızdan bizə keçən mənəvi qiymətlərin yekunudur. Bu, həm din, həm dil, həm ədəbiyyat, həm gözəl sənətlər, xülasə bir millətin həqiqi siyasi və mənəvi şəxsiyyətini təşkil edən bütün qiymətlərin məcmuidir!".

Alman sosioloqlarının bu fikirlərinin az sonra digər xalqlar arasında yayıldığını deyən, Rəsulzadəyə görə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə və ondan sonrakı dövrdə də Rusiya təcürbəsi istisna olmaqla, Avropa ölkələrində inqilabçı sosializmdən daha çox sosial islahatçılıq, milli demokratiya fikirləri geniş yayılmışdı. O, yazırdı: "Milyonlarca cana, milyonlarca

dünyasına atılmaq xülyası ilə şəxsi hürriyyətimizi bizə ən əmin və ən təbii surətdə təmin edəcək milli istiqlal və milli demokrasi şüarından uzaqlaşmayalım! Biləlim ki, tarixi-ibtidai və intəhası ballı olmayıb daima yüksəklərə doğru gedən layətnəhi bir yoldur. Bu yolun çatma biləcəyi müxəyyül aqibət şəxsin mümkün olduğu qədər daha hür, daha sərbəst, daha mütəkamil bir vücud olmasdır. İnsandakı fərdi məziyyət və nöqsanların əksəriyyətlə mühit və cəmiyyətdən alınan xislətlər olduğunu nəzərə alırsaq, insan cəmiyyətlərinin milliyyət və demokrasi əsaslarında hür və müstəqil olmalarının cahən tarixindəki rolunu həqiqilə anlar, milli dövlət məfkurəsinin ulviyyət və xallaqiyətini bütün vücudumuzla hiss və aqlimizlə dərk edəriz!".

"İnqilabi sosializmin iflası" məqaləsinin davamı kimi az sonra məruzə etdiyi "Demokrasinin gələcəyi" mövzusunda isə M.Ə.Rəsulzadə artıq milli həmrəyliyin əsil mahiyyətini aydınlaşdırmağa xeyli

ilə izah oluna bilər. Başqa sözlə, Rəsulzadənin 1910-cu illərdə ortaya ataraq əsaslandırmağa çalışdığı müsavətçilik əslində bəzi qüsurlarına baxmayaraq, milli sosial dövlətçilik təlimi idi. Deməli, Rəsulzadənin 1920-ci illərin ortalarından etibarən müdafiə və təbliğ etdiyi Milli təsanüddüçülüyn (solidarizm) kökü müsavətçiliklə (milli sosial bərabərliklə) bağlıdır. Hər halda Rəsulzadənin demokratiyanın əsas təməl prinsipləri ilə bağlı yazdıqları bunun bariz örnəyidir: "Məlum olduğu üzrə demokrasiyə təşkil edən üç mühüm əsas vardır. Bunlardan birincisi hürriyyət, ikincisi müsavət, üçüncüsü də hakimiyyəti-milliyə əsaslarıdır. Demokrasi bu üç əsasın tərkibindən hasil olma mənzumüdür. Bu əsasları bir-bir təhlil və onların demokrasiyəki rollarını tədqiq edəlim. Əvvəla, hürriyyət prinsipi alalım: bu, şübhəsiz demokrasiyə tərkib edən unsurlərdən ən mühümdür. Fəqət böylə olmaqla bərabər öz-özünə demokratiyanı təşkil edəməz, hət-

krallığa mərkəziyyət verməkdə üçün hökuməti-mütəqə tərəfdarları müsavət prinsipini feodalizmə qarşı müdafiə etmişlərdir. Dövlət işlərinin yalnız feodallara xas bir iş olmayıb, qanun nəzərində bütün vətəndaşların müsavi bir həqqə malik olmasını tərvic eləmişlərdir. Sonra hüquqi-tərbiyə tərəfdarları bu fikri daha çox dərinləşdirmiş, insanların bitib müsavi olmadığı fikrini yapmışlardır".

Rəsulzadəyə görə müsavət prinsipinin mütləq və mücərrəd surətdə tətbiqi də bizi əsil məqsədə çatdırmır. Belə ki, müsavətin mütləq surətdə tətbiqi hürriyyət məfhumu ilə təzad təşkil edir. O, yazırdı: "Siyasi hüquqda müsavət mümkün, iqtisadi fəaliyyət xüsusunda müsavət qabili-təsəvvür olsa da, şəxsiyyətlərdəki xüsusiyyətlərin mənən eyni dərəcəyi-təsəvidə görülməsi caiz deyildir. Bütün xüsusiyyətləri eyni təzyiq altında əzən "müsavət" həqiqi hürriyyət və fərdi zəkayı əzən bir afət olur. Hakimiyyəti-milliyə prinsipi dəxi surəti-mütəqədə tətbiq olunamaz. Surəti-mütəqədə tətbiq olunacaq hakimiyyəti-milliyə hürriyyəti-şəxsiyyə prinsipi ilə qatı bir təzad təşkil edər. Bu, kollektiv naminə icra olunan bir cəbr və istibdaddan ibarət olur ki, bir fərd naminə icra olunan istibdaddan çox da fərqli olmaz".

Ona görə yeni dövrdə ingilislər arasında ortaya çıxıb fransızlarda inkişaf edən hürriyyət, müsavillik fikirləri çox keçmədən Avropada liberalizm (siyasi liberalizm, iqtisadi liberalizm və s.) cərəyanının yaranmasına səbəb olmuşdur. Rəsulzadə yazırdı: "Sənai inkişaf dövrünə girən Avropanın 19-cu əsrin ilk yansında və əqlərə heyrat verəcək bir təzad zühur edən təraqqiyyatında hürriyyət fikri ilə fərdiyyət mədəininin heç şübhəsiz, çox böyük təsiri olmuşdur. Fəqət hürriyyət fikrinin iqtisadiyyata tətbiqi ilə səri surətdə inkişaf edən Avropa sənayesi kiçik sənaye dövrünü atlayaraq böyük sənaye dövrünə keçincə hürriyyət fikrinin iqtisadi və sənai fəaliyyətinin hər sahəsində fəyda olub olmayacağı düşünəlməyə başlanmış, gündən-günə şiddət kəsb edən sinfi ixtilafının tənzimi üçün hökumətin iqtisadi fəaliyyət sahəsinə müdaxilə edərək ictimai müvazinəyə təminat məcbur olduğu qənaəti hasil olmuşdur. Daha ziyadə liberalizmin müqabil sosializm məsləki zühur eləmişdir".